

Laczházi Gyula

Bepillantás a kora újkori családok érzelmi gyakorlataiba

(*Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.)

Az utóbbi évtizedekben az érzelmek kérdésköre iránt növekvő érdeklődés tapasztalható, melynek jeleit megtalálhatjuk a legkülönbözőbb humán- és társadalomtudományokban, így a történettudomány, a filozófia, a művészettörténet, az irodalomtudomány, a filmtudomány, a pszichológia, az antropológia, a szociológia vagy a politikatudomány terén; de markánsan jelentkezik az érzelmek problematikája a „szilárd tudományokban”, mindenekelőtt a mesterséges intelligencia kutatásában is. Egyes elemzők éppen ezért – a tudományos fordulatok kissé hatásvadász s az utóbbi időben meglehetősen elhasználódott retorikáját alkalmazva – egyenesen az utóbbi évtizedekben lezajlott „érzelmi fordulat”-ot („emotional turn”-t) emlegetnek. Az érzelmek iránti kétségtelenül növekvő érdeklődést aligha lehetséges egyetlen okra visszavezetni: a jelenség háttérében komplex társadalmi, politikai, technológiai változások állnak, melyeknek következményei a jelen számára nagyrészt beláthatatlanok. A történeti tudományok művelői számára az érzelmek iránti érdeklődés mindenekelőtt annak lehetőségét nyitja meg, hogy régebbi korok kultúrája, irodalma, történelme új szempontok érvényesítésével váljon megközelíthetővé.

Jelen kötet, melynek létrejötté a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében működő, Erdélyi Gabriella által vezetett családtörténeti Lendület-kutatócsoport munkájának eredménye, az érzelemtörténeti kutatásokat egy speciális területen, a családtörténet terepén kamatoztatja. Ezen belül is szűkebbre vonja a vizsgálódás körét, amennyiben a kora újkori mozaikcsaládok érzelmi viszonyaira fókuszál. A család- és az érzelemtörténet összekapcsolása nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen – mint azt bevezetőjében Erdélyi Gabriella, a kötet szerkesztője jelzi – „a családtörténeti kutatások valójában már a kezdet kezdetén, az 1960-as években összekapcsolódtak az érzelmekkel” (8), ugyanis már Philippe Ariès nagy hatású monográfiája, a *Gyermek, család, halál* is meghatározó szerepet tulajdonított az érzelmeknek a modern családfogalom genezisének vázolásakor. A kora újkori család- és érzelemtörténeti kutatások az

utóbbi évtizedek angol, illetve német nyelvű szakirodalmában már jelentős eredményeket mutattak fel, melyekhez e kötet is sok szálon kapcsolódik. A témakör vizsgálatának a mozaikcsaládokra való – az olvasó számára elsősre talán zavarba ejtő – szűkítését Erdélyi azzal indokolja, hogy Nyugat-Európában (nyilván árnyaiban) „nagyjából ugyanannyi gyermek veszíthette el a kora újkorban az egyik szülőjét, amennyi ma a válás következtében külön él egyik szülőjétől” (10). Egyáltalán nem marginális jelenségről van tehát szó, amelynek vizsgálata lényegesen hozzájárulhat a család kora újkori történeti alakzatainak árnyalt megközelítéséhez, de egyúttal érzelemtörténeti szempontból is új belátásokkal kecsegtet.

Erdélyi Gabriella bevezető tanulmánya tudománytörténeti perspektívában helyezi el a kötetben prezentált eredményeket, egyúttal kijelölve az aktuális családtörténeti kutatásokat meghatározó elméleti kereteket is. Módszertani téren egyrészt a nagy elbeszélések, a családtörténet fejlődéselvű megközelítésével való szakítás, a részletes esettanulmányokon alapuló történeti vizsgálatok preferálása mutatkozik meghatározó elvnek. Az ilyenfajta megközelítés mind a kora újkori családot a modernnel szemben idealizáló elképzelések, mind a mostohaşzülőről alkotott, széles körben elterjedt sablonok kritikus átgondolására ösztönzően hathat. Másrészt a kötet egésze szempontjából lényeges módszertani döntés a család és az érzelmek konstruktivista felfogása melletti elköteleződé. E szerint a család nem eleve adott vérségi kötelék, hanem az egyének közötti kapcsolatok által alakított, dinamikusan változó képződmény; az érzelmek pedig nem szubjektív lelkiállapotok kifejezéseként, hanem a társadalmi gyakorlat részeként válnak vizsgálat tárgyává.

A kötet a bevezetőn túl kilenc tanulmányt tartalmaz, melyek alapvetően a bennük tárgyalt időszaknak megfelelő kronologikus rendben követik egymást – de szerencsés módon e kronologikus logika egyúttal tematikus rendet is kialakít, így indokoltnak tűnik, hogy a kötet három nagyobb tematikus egységből épül fel. A tanulmányok szerzői különböző diszciplínák művelői; történész, irodalomtörténész, néprajzos és művészettörténész egyaránt akad közöttük.

A kötet első, *Családi tárgyak és gyakorlatok* című egysége négy tanulmányt tartalmaz, amelyek különböző médiumokra fókuszálva teszik elemzés tárgyává a családi kapcsolatok és az érzelmek kérdését. Bubryák Orsolya *Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben* című írása a családon belüli érzelmeket egy olyan sajátos szövegtípus, a testamentumok segítségével vizsgálja, amely voltaképpen nem kedvez az érzelmek megjelenítésének, hiszen alapvetően praktikus célú, a jogi szabályokat követő, a jogi terminológiát alkalmazó forma. Az érzelmek ez esetben, mint Bubryák megállapítja, leginkább magában a cselekvésben, a hozzátartozókról való gondoskodás szándékában (vagy e szándék hiányában) érhetők tetten. E tekintetben különösen azok az esetek relevánsak, amikor a végrendelező akár pozitív, akár negatív irányban eltér a szokástól, illetve a törvényi rendtől, hiszen ennek többnyire érzelmi indíttatása van. A tanulmány részletesen szól a 17. századi öröklési szokásokról, számos érdekes példát vonultatva fel az ezektől való érzelmileg motivált eltérésre

is. Részletesen elemzi annak az Esterházy Pálnak a végrendeleteit, aki „szenvedélyes végrendelkező volt”, s összesen tizennégyszer fogalmazta meg végakarátát. A végakaratok módosulását a családtörténet kontextusában vizsgálva Bubryák plauzibilisen rajzolja meg Esterházy feltételezhető érzelmi motivációit.

Mérai Dóra *Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben. A síremlékek mint az érzelmek történetének forrásai* című tanulmánya elsősorban nem szöveges emlékeket vizsgál. A kora újkori erdélyi síremlékek elemzése éppen ezért azt az elméleti kérdést is felveti, mennyiben használhatók ezek egyáltalán forrásként a társadalmi kapcsolatok feltérképezésére, mennyiben szolgáltak az érzelmek kifejezésére, milyen módon fejeződtek ki általuk érzelmek. Az igen jól megalapozott elemzés egy terepmunka segítségével összeállított, több mint háromszáz (az 1540-es évek és 1700 között készült) síremlék jellemzőit tartalmazó adatbázis kiértékelését adja. Az egyes síremlékek vizsgálatának helyük, megjelenési formájuk, esetleges közös használatuk, valamint a térbeli kontextusuk értékelése éppúgy részét képezi, mint a síremlékeken található vizuális információk és szövegek értelmezése. Mérai leszögezi, hogy a síremlékek készítése többnyire a szokásokhoz igazodott, ezért individuális érzelmeknek kevés nyoma fedezhető fel rajtuk. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a sírfeliratok között találni olyan elemeket is, amelyek a veszteség miatti fájdalmat, az érzelmi kötődést, illetve a vigasz lehetőségét, a reményt jelenítik meg. Érzelem- és családtörténeti perspektívában különösen érdekes az a meglátás, miszerint „a kora újkori erdélyi társadalom is megrázó élményként élte meg a gyermekhalált” (78). Mérai végkövetkeztetése szerint a síremlékeken összességében mégis „a gyászhoz kapcsolódó érzelmek meglehetősen szűk köre jelenik csak meg a társadalom által elfogadott és szabályozott formában” (86).

Bócai Dalma *Szülői szerepek és gondoskodás. Czobor Erzsébet mint anya és mostohaanya* című tanulmánya többféle forrástípusra támaszkodva mutatja be, hogy Thurzó György második felesége saját gyermekeinek és mostohagyermekének egyaránt gondját viselte, s hogy a családi kapcsolatokban az érzelmek is jelentős szerepet játszottak. Az elemzés ugyanakkor arra is fényt vet, hogy Thurzó György maga is gondoskodó apa volt, aki bicsei udvarában megteremtette a feltételeket a gyermekek neveléséhez is. Összességében Czobor Erzsébet példája azt szemlélteti, hogy „egy mozaikcsalád központi nőalakja miként tart össze egy vérségi és jogi rokonsági viszonyokból felépülő, kiterjedt családot és hálózatot” (108).

Bócai Dalma tanulmánya azt is jól mutatja, hogy az érzelemtörténeti vizsgálódások szempontjából a korabeli levelezések különösen informatív szövegcsoporthoz képviselnek. Ezt erősíti Erdélyi Gabriella *„Akarnálak levelem által meglátogatnom.” Egy arisztokrata familia és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete* című tanulmánya is, amely az Esterházy család levelezésében vizsgálja az érzelmek megjelenését és ezeknek a családon belüli szereplehetőségekkel való összefüggését. A módszertanilag gondosan megalapozott írás igen érdekes és gazdag anyagon árnyalt szempontokat érvényesítve mutatja be a családi viszonyok és az érzelmi gyakorlatok alakulását a 17. század első felének arisztokrata családi életében. Az

elemzés során láthatóvá válik, hogy a családon belüli érzelmi viszonyok alapvetően szerepekhez kötődnek, s a szerepek alakulása, változása a levelekben megjelenő érzelmeken jól nyomon követhető. Jóllehet a levelekben megformálódó érzelmekek általában nem tekinthetők individuális érzelmekek kifejeződésének, olyan példa is akad, amely a házastársak közötti bensőséges érzelmi viszonyt tükrözi, sőt olykor a szerepeken túlmutató érzelmekek is megjelennek. Erdélyi a leveleket nemcsak tartalmi szempontból veszi szemügyre, hanem arra is nyomatékosan rámutat, hogy a levelek formai, materiális jellemzői – sajátkezőségük, letisztázottságuk, a megszólításra alkalmazott formuláik vagy az aláírás módja – is érzelmi jelentéssel rendelkezhetnek. A levelek retorikai szerkezetét vizsgálva kiemelten foglalkozik a szövegekben megjelenő és a közvetlen interakció illúzióját felkelteni hivatott testbeszéddel, a levelekben verbálisan megjelenített gesztusokkal, mozdulatokkal. A tanulmány így nemcsak az Esterházy család tagjainak életébe, a családi viszonyok alakulásának történetébe enged bepillantást, de a konkrét példán túlmutató fontos tanulságokat is megfogalmaz.

A második, a családi konfliktusok kérdéskörének szentelt nagy egységet Géra Eleonóra *„Mulier Imperiosa”*. *Egy budai asszony három házassága* című tanulmánya nyitja. Ez „egy különleges asszony”, az 1694-ben Budára költözött és 1752-ben ott elhunyt Eva Elisabetha botrányoktól sem mentes, igen fordulatos élettörténetét rekonstruálja. A mikrotörténeti elemzés árnyalt, részletgazdag képet ad Eva Elisabetha három házasságáról, férjeihez és gyermekeihez fűződő viszonyáról. Az esettanulmány előtt Géra az újabb német családtörténeti szakirodalomra támaszkodva történeti áttekintést ad a házasság és a nemi szerepek kora újkori történetéről, rámutatva a korszakban domináns patriarchális családmódel fő jellemzőire. Erdélyi Gabriella tanulmányának megállapításaival egybehangzóan megállapítja, hogy – habár tipikusnak semmiképpen sem tekinthető – a kora újkorban sem volt lehetetlen a házastársak közötti erős érzelmi kapcsolat, de hangsúlyozza, hogy ez nem keverendő össze a romantikus szerelem modern korban népszerűvé vált koncepciójával, mivel a társadalmi szabályok követelményei között maradó észszerű szerelemről van szó. Az informatív áttekintés felmutatja a család, a nemi szerepek és a szerelem kulturális, történetileg változó konstrukciójának legfontosabb kora újkori jellemzőit, ugyanakkor azt a kérdést is felveti, vajon a történeti források elegendő információt adnak-e ahhoz, hogy megismerjük a régebbi korokban élt emberek érzelmeit. Eva Elisabetha házasságainak története Géra elemzése szerint mindenekelőtt azért számíthat érdeklődésre, mert eltér a történeti bevezetőben vázolt patriarchális családmódellettől. Második és harmadik férjét már ő maga választotta, és házasságai során társadalmi státuszát tekintve sikerült egyre feljebb emelkednie; a fennmaradt dokumentumok alapján vagyonát ügyesen gyarapító, saját sorsának alakítását kezébe vevő, jogaiért akár az Udvari Kamarával szemben is kiálló asszonynak mutatkozik. Az „imperiosa mulier” a budai nők számára éppen ezért példakép lehetett, ugyanakkor a férfiak szemében inkább ijesztőnek mutatkozhatott határozottsága (168). A tanulmány nemcsak Eva Elisabetha életének eseményeit tárja fel, de bécsi rokonaival való kapcsolatát és különböző házasságokból született gyermekeinek sorsát is figyelemmel kíséri.

Bálint Petra *Szívtelen anyák és gonosz mostohák? Az érzelmek és kifejezési formáik a 18–19. századi bűnperekben* című tanulmánya a csecsemő- és gyermekgyilkosságok kérdéskörét elemzi. Ezen belül is arra a kérdésre igyekszik választ találni, mit érezhettek az elkövető nők (és férfiak), mi motiválhatta tetteiket. Hangsúlyozza, hogy az elkövetők az alacsonyabb néprétegek, a köznép soraiból kerültek ki, s nem hagytak maguk után semmiféle írásos feljegyzést, amelyek életükre, gondolkodásukra fényt vetnének; ezért megértésükhöz az egyetlen út a bűnperek iratainak, tanúvallomások, periratok vizsgálatán keresztül vezet. E dokumentumok érzelmetörténeti vizsgálata azonban nem az igazság kiderítésének szándékával történik, hanem azt célozza, hogy láthatóvá váljon „az egyén által érzékelt és megjeleníteni kívánt valóság” (173). A tanulmány számos – a mai olvasó számára is megrázó – 18–19. századi példán keresztül mutatja be a házasságon kívül született gyermekek, illetve mostohagyermek helyzetét, a rajtuk elkövetett erőszakot. A Bálint által vizsgált forrásokban érzelmek explicit módon nem jelennek meg, ugyanakkor segítségükkel rekonstruálható, milyen szituációban került sor a szóban forgó tettekre. Az elemzés meggyőzően mutatja be, hogy a társadalmi normák milyen erősen befolyásolták az anyákat, s hogy gyakran a normaszegés (házasságon kívüli kapcsolat) következményeitől való félelem vezetett el az újabb normaszegésig, azaz a gyermekgyilkosságig. Különösen fontos az a meglátás, miszerint a modern értelemben vett anyai szeretet ugyan valószínűleg nem létezett a korabeli társadalmi gyakorlatban, de „nem vehetjük el a 18–19. századi anyáktól, mostoháktól, hogy szerethették törvényen kívüli vagy nem vér szerinti gyerekeiket, törődhettek velük, örömeiket lelhatték bennük, és fájlalhatták, ha le kellett mondaniuk róluk, vagy elvesztették őket” (196).

Mátay Mónika *Egy civis familia bírósági konfliktusai: érzelmek és érdekek* című tanulmánya „egy Balázs Lajos nevű debreceni sertésvágó történetét mondja el” (200). A szerző egy olyan, az 1840-es években zajlott szerteágazó bűnper fordulataival ismerteti meg az olvasót, amely akár egy olvasmányos bűnügyi regény alapjaként is szolgálhatna. A Balázs Lajos öröksége körüli pereskedés történetének felgöngyölítésével Mátay célja azonban nem az, hogy utólagosan igazságot szolgáltatson, hanem hogy a szereplők viselkedését, motivációját, érzelmeit elemezve, a családtörténeti összefüggéseket is részletesen feltárva mutasson rá az érzelmes és családtörténeti tanulságokra. Ily módon nemcsak az válik láthatóvá, hogy a történet központi alakja gyermekkorában „valódi mozaiktapasztalatokra tehetett szert”, mivel szülei hosszabb ideig külön éltek, s anyja más férfiakkal állt össze; hanem éles fényben jelennek meg azok az erős női alakok is, akik önállóan kiálltak (vélt) igazukért. Az esettanulmány legfontosabb újdonsága a kötetben belül talán az, hogy a családtörténeti elemzés körébe bevonja a barátságot is. Az örökség körüli harc egyik főszereplője ugyanis az elhunyt Balázs barátja, Mester Gábor, akivel a jelek szerint Balázs intenzív érzelmi kapcsolatban állt. Mint azt Mátay írja, „a történeti időkben a rokon és a barát fogalma nem vált élesen szét” (205), ezért a családtörténeti kutatásokba érdemes lehet a barátság fogalmát is bevonni.

A kötet harmadik, *Családi terek, identitások és szerepek* című szerkezeti egysége két irodalomtörténeti tanulmányt tartalmaz. Gyimesi Emese *Mozaikcsalád gyermekszemmel. Családi identitás és térhasználat Szendrey Júlia gyermekeinek levelezésében* című írása legfontosabb céljának módszertani szempontból azt tekinti, hogy gyermekek által készített feljegyzéseket vonjon be a család és a gyermekkor vizsgálatába, mivel az ilyen jellegű kísérletek a magyar szakirodalomban igen ritkának számíthatnak. Igen érdekes dokumentumok azok a Szendrey Júlia és Horvát Árpád fia által készített alaprajzok, amelyek Hársfa utcai lakásukat ábrázolják. Ezek az anya halála után készültek, és részletes tájékoztatást adnak a lakás egyes helyiségeinek funkciójáról, használati módjáról is. Gyimesi meglátása szerint az alaprajzokból kikövetkeztethető térbeosztásból és a lakberendezésből „a társadalmi konvencióktól eltérő férfi és női szerepekre” lehet következtetni (250). A házaspár mindkét tagja szellemi munkát végzett, s a lakás berendezését is ehhez igazította: Szendrey Juliának – a korabeli szokásoktól eltérően – volt saját szobája, és ebben saját íróasztala, e helyiség ugyanakkor egyszerre funkcionált hálósobaként, dolgozószobaként és szalonként. Gyimesi szerint a külön szobák léte emancipált viszonyról tanúskodik, de a házastársak közötti hűvös viszonyt is tükrözheti (252). A család érzelmi életébe enged bepillantást a Szendrey Júlia és Horvát Árpád gyermekei, illetve Petőfi Zoltán közötti levelezés is, mely azt mutatja, hogy a testvérek között erős érzelmi kapocs volt. A dokumentumokból az is megállapítható, hogy Horvát Árpád és Szendrey Júlia egyaránt kivette a részét a gyerekek neveléséből, ami az apa részéről a korban egyáltalán nem számított magától értetődőnek. Az apával ünnepnapokon tett városi sétákról készült levélbeli beszámolók családtörténeti relevanciájukon túl érdekes kultúrtörténeti dokumentumok is.

Kucserka Zsófia *Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban* című tanulmánya a kötet más írásaitól eltérően szépirodalmi alkotásokat is bevon a család- és érzelmetörténeti kutatásba. Fő célja az, hogy Slachta Etelka fiatalkori, 1838–1843 között keletkezett naplóját – melyekről több elemzés is született – új nézőpontból értelmezze. A naplót a szerző nyomtatásban megjelent munkáinak (*Arczkép* című novellafordításának, *A' bosszú* című novellájának, *Táncz* című pamfletjének, a *Honderüben* megjelent két cikkének és *Levelek Lóra barátnémhoz* című útirajzának) kontextusában veszi szemügyre, s az eddigi interpretációktól eltérően a magánhasználatra, illetve a nyilvánosságnak szánt szövegek tematikus hasonlóságaira irányítja a figyelmet. E szövegek segítségével Kucserka meggyőzően bizonyítja, hogy a napló mellett Slachta szépirodalmi munkáiban is megjelennek olyan magánéleti témák, amelyek ismerete árnyalhatja a korszak mentalitásáról alkotott képünket. Különösen érdekesek a szépíróként Ligeti Irma álnéven publikáló Slachtának azok a művei, illetve naplóbéli reflexiói, amelyek a házassággal kapcsolatosak. Ezek nemcsak azt bizonyítják, hogy a kérdéskör intenzíven foglalkoztatta szerzőjüket, de Slachta saját férjválasztására is fényt vetnek. Mint arra Kucserka rámutat, Slachta e téren is jelentős mértékben közösségi normákat érvényesített, a társadalmi elvárásoknak igyekezett megfelelni, s így a honleányi szerepkör megvalósítását tekintette legfőbb feladatának. Különböző

műfajú írásai egyértelműen azt mutatják, hogy eszménye nem az egyéni vonzalom és érzelmeken alapuló házasság volt, hanem a tudatos megfontoláson alapuló észszerű választás. Ez a megfigyelés egyúttal lehetővé teszi Kucserka számára annak az általánosabb következtetésnek a levonását is, hogy a biedermeier kornak a bensőséges érzelmek kultuszával való azonosítását – legalábbis a házasságkötési gyakorlatot tekintve – árnyalni szükséges.

A kötet, mely témaválasztását, a kora újkori mozaikcsaládok vizsgálatát tekintve úttörő kezdeményezés a magyarországi történettudományban, számos érdekes új eredményt tartalmaz. Nagy erénye, hogy – miközben tematikáját tekintve koherens marad – a vizsgált témakört több különböző aspektusból közelíti meg: nemcsak időben fog át több évszázadot, de változatosságot mutat a téren is, hogy az elemzésbe egyaránt bevonja az arisztokrácia, a városi polgárság és a jobbság világát. Nagy figyelmet fordít az érzelmek lehetséges megjelenési formáira is, így nemcsak különböző szövegtípusok (levél, novella, napló, testamentum, peranyagok) jelennek meg a tanulmányokban, hanem több ízben szó esik a nem verbális érzelm megjelenítő technikákról is. Az esettanulmányok jelentős része izgalmas olvasmány, és nemcsak a történeti stúdiumok professzionális művelői, de minden a kora újkori kultúra, családi élet iránt érdeklődő olvasó számára tartalmas és informatív lehet. Az egyes írásokból kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a kora újkori társadalom érzelmi élete sokkal összetettebb és gazdagabb annál, mint azt a korszakot pusztán valamilyen az érzelmek, a lelki élet rejtelseinek felfedezését megelőző előtörténetnek tekintő modern kori elfogódottság vélhetné.

Az *Érzelmek és mostohák* minden tanulmánya izgalmas új forrásokat felhasználva mutatja be a tárgyalt témakör egy-egy aspektusát. A kötet – vagy legalábbis az írások jelentős része – egyúttal egyfajta módszertani javaslatként is értelmezhető: a források elemzésében igen termékenynek mutatkozik az az Erdélyi Gabriella előszavában és a kötet több tanulmányában is exponált elméleti megközelítés, amely az érzelmeket társadalmi gyakorlatnak tekinti, hiszen lehetőséget ad az érzelem-megnyilvánulások kulturális beágyazottságának és a társadalmi kapcsolatokban játszott szerepének részletes vizsgálatára. Több tanulmány szerzője is hivatkozik a performatív paradigmára mint kutatásait megalapozó elméleti modellre, e megközelítés alapjaként az érzelmek társadalmi jellegének elfogadásán túl azt a tézist nevezve meg, hogy az érzelem az érzelmegosztó cselekvés során jön létre, s így megszűnik a kettősség érzelem és külső reprezentációja között (17, 115, 176). Ezt az újabb angolszász és német történettudományban széles körben elfogadott modellt a szerzők általánosan ismertként és elfogadottként kezelik és így részletesebb magyarázatát mellőzik, jóllehet az érdeklődő, de az angol szakirodalomban nem jártas vagy más tudományszak felől érkező olvasó talán szívesen venné valamelyest részletesebb diszkusszióját. Az érzelem performatív értelmezése a tanulmányokban többek között egyfajta módszertani alapon nyugvó önkorlátozásban nyilvánul meg, amennyiben a „valós” emberek érzelmeire vonatkozó spekulációk tilalmát, a vizsgálódásnak a megfigyelhető jelekre való korlátozását követeli meg. E keret azonban olykor talán kissé szűkösnek bizonyul,

s a könyv több írásában mégis érezhető a történész azon vágya, hogy megtudja, miként érezhettek letűnt korok szereplői. Így például Bálint Petra leszögezi, hogy az általa vizsgált bírósági eljárások esetében a forrásokban „az elkövetők mellett a környezet sem sokat árult el az érzésekről”, ugyanakkor úgy véli, ez „nem mutathat közvetlenül érzéketlenségre vagy az érzések hiányára”, mivel nem tudjuk, „hogyan a korban az egyén milyen módon és mennyiben nyilatkozott meg nyíltan, s mutatta ki érzéseit, főleg egy ilyen irányított szituációban” (187). E megállapítások aligha vitathatók, azonban csak akkor van értelmük, ha különbséget teszünk érzelmek és reprezentációjuk között. De nehezen tűnik megragadhatónak e modell segítségével az a közismert jelenség is, hogy az egyének közötti kommunikációban a megjelenített érzelmek szándékosan különbözhetnek a megnyilvánulás alanyának valós érzelmeitől, mint azt a 17. században a *simulatio* és a *dissimulatio* fogalmát taglalva sokszor kifejtették. Igaz ez a testbeszéd írásos szimulációjára is: a levelekben megjelenő csók, ölelések éppúgy lehetnek tudatos retorikai hatáskeltés eszközei, mint őszinte érzelmek kifejezői. Némi ambivalencia figyelhető meg Bubryák Orsolya végrendeleteket tárgyaló tanulmányának egyes megfogalmazásaiban is azzal kapcsolatban, vajon az érzelem maga a cselekvés vagy pedig annak oka, motivációja (mely utóbbi eset érzelem és megjelenítésének kettősségét implicálja). A végrendeletekkel összefüggésben kevésbé tűnik plauzibilisnek az az elgondolás, miszerint az érzelem (azaz a rokonok iránti szeretet vagy harag) a cselekvés (a végrendelezés) során jön létre; talán inkább arról van szó, hogy csak a cselekvést tehetjük tudományos, történeti elemzés tárgyává. E megfigyelések a kötetben olvasható elemzések bizonyító erejéből azonban mit sem vonnak le, inkább az elméleti modell korlátaira utalhatnak. Ha azonban a kifejezés mögötti „valódi” érzelmek megismerhetőségének illúziójáról le is kell mondania az olvasónak, ezért messzemenően kárpótolja a kora újkori érzelmi gyakorlatoknak e kiváló kötet tanulmányaiban kirajzolódó sokszínűsége.